

DARIUSZ POLIŃSKI

**Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich
grodów z terenu Prus i Inflant**

**Issues of adaptation and transformation on the example
of the Teutonic Order strongholds in Old Prussia and Livonia**

Zarys treści: Tematyka artykułu dotyczy grodów z terenu Prus i Inflant, adaptowanych na potrzeby zakonu krzyżackiego, przy czym szczególną uwagę zwrócono na zakres prac adaptacyjnych oraz zagadnienie transformacji w zamki murowane. Zagadnienie zaprezentowano w odniesieniu do czterech wyróżnionych grup grodów. Priorytetowo potraktowano obiekty, na pozostałościach których przeprowadzono badania archeologiczne.

Słowa kluczowe: Prusy, Inflanty, zakon krzyżacki, grody, adaptacja, transformacja, badania archeologiczne.

Zakon krzyżacki pojawił się w Prusach i Inflantach w ściśle określonym celu – miał przede wszystkim walczyć z Bałtami i podbijać ich ziemie. Na tym obszarze Krzyżacy zetknęli się ze znacząco innymi uwarunkowaniami społeczno-gospodarczymi i politycznymi, a przede wszystkim geograficznymi niż te, które panowały w Ziemi Świętej, czy chociażby w Europie Zachodniej. W szczególności dotyczyło to ziem pruskich, gdzie istniała tradycja budowy założeń obronnych głównie z wykorzystaniem drewna i ziemi. Na terenie Inflant natomiast Zakon przejął od kawalerów mieczowych obiekty murowane, jednak wykorzystywał także fortalicje drewniano-ziemne (Arszyński 2002, s. 90–92). Krzyżackie założenia warowne miały być podstawą utrzymania świeżo zdobytego terytorium oraz punktem oparcia w dalszej ekspansji. Oczywiścieścią było więc wykorzystanie obiektów obronnych o określonych cechach, przede wszystkim takich, które można było szybko zbudować bądź adaptować. W obu przypadkach w grę wchodziły przede wszystkim fortalicje drewniano-ziemne, bo oprócz

możliwości stosunkowo łatwej adaptacji miejscowych obiektów warownych, mogły szybko powstać na bazie łatwo dostępnych surowców. Wiadomo, że już od około połowy XIII stulecia można mówić o początku krzyżackiego budownictwa murowanego, ale drewniano-ziemne fortece Zakonu powstawały także znacznie później, nawet na początku XV wieku. Jednakże tam, gdzie władza Zakonu została już ostatecznie utrwalona, wszystkie ważniejsze warownie przebudowywano bądź rozbudowywano, stosując konstrukcje murowane lub wznoszono nowe założenia murowane (Arszyński 1995, s. 147–148; Arszyński 2000, s. 30).

Drewniano-ziemne twierdze zakonu krzyżackiego były zróżnicowane pod względem formy. Z pewnością z jednej strony można wyróżnić obiekty typu *motte*, w większości budowane na surowym korzeniu, z drugiej zaś założenia stanowiące adaptacje zdobytych i/lub przejętych miejscowych grodów (Poliński 2007, s. 242), przy czym w tym przypadku stopień prac przeprowadzonych przez Krzyżaków był zapewne różny. Czy należy używać pojęcia gród w stosunku do wszystkich drewniano-ziemnych fortalicji Zakonu – jest sprawą dyskusyjną (por. chociażby określenia takie jak zamek typu przejściowego, czy też zamek drewniany), jednak zwłaszcza obiekty adaptowane przez Krzyżaków można określać tym terminem¹.

Przedmiotem niniejszego artykułu są grody adaptowane na potrzeby Zakonu, związane z różnymi ziemiami pruskimi (Pomezanią, Pogezanią, Sasinią, Barcją, Galindią, Warmią, Natangią, Sambią, Skalowią i Nadrowią) oraz terenem Inflant (Semigalią, Łatgalią, Kurlandią i Estonią) (ryc. 1), przy czym szczególnie zwrócono uwagę na zakres prac adaptacyjnych oraz zagadnienie transformacji tych fortalicji w zamki murowane². Wybierając przykłady do zaprezentowania priorytetowo potraktowano obiekty, na pozostałościach których przeprowadzono badania archeologiczne.

I

Wśród bałtyjskich obiektów adaptowanych do potrzeb Zakonu, które jednak nie uległy transformacji w murowane założenia obronne³, jest 11 fortalicji położonych na obszarze Prus (Pomezania, Pogezania, Barcja – włącznie z pograniczem z Galindią, Warmia, Natangia i Sambia) oraz Semigalii w Inflantach. Należy zwrócić uwagę przede wszystkim na cztery: Stary Dzierzgoń i Podzamcze w Pomezanii, Wekllice w Pogezanii oraz Bezlówki (stanowisko I) na pograniczu Barcji i Galindii.

¹ O ewentualnym stosowaniu terminu „gród” w odniesieniu do założeń obronnych zakonu krzyżackiego – por. np. Kowalczyk-Heyman 2006, s. 222–224.

² Nie będą brane pod uwagę krzyżackie obiekty drewniano-ziemne powstałe na surowym korzeniu, zastąpione przez zamki murowane pobudowane w innym miejscu, ale w obrębie tej samej miejscowości – por. np. Węgorzewo I w Galindii (Łapo 1996) i Ostróda I w Pogezanii (Gula 1975; Torbus 2010, s. 172).

³ Na miejscu fortalicji w Welawie/Znamiensku wzniesiono w 1349 roku klasztor franciszkański (Rzempoluch 1993, s. 176).

Stary Dzierzgoń

Pruski gród w Starym Dzierzgoniu (*castrum Pomesanorum*) Krzyżacy zdobyli w trakcie podboju Pomezanii około 1235 roku (*Dusburg*, s. 50–51; Szczepański 2008, s. 20). Adaptacja fortalicji, w szczególności jej systemu obronnego, nastąpiła w latach 1235/1236–1242. Obiekt miał być bowiem silnym punktem warownym, służącym dalszej ekspansji i kontroli podbitego terytorium. Jednakże wskutek wybuchu I powstania pruskiego w 1242 roku, Prusowie, działając w sojuszu z księciem pomorskim Świętopelkiem, odzyskali gród w Starym Dzierzgoniu (*Dusburg*, s. 63; Szczepański 2008, s. 22). Dopiero po kilku latach, w noc Bożego Narodzenia 1247 roku Krzyżakom udało się odbić gród z rąk Prusów (*Dusburg*, s. 83). Niedługo potem warownię znowu zdobyły sprzymierzone siły Świętopelka i Prusów (*Dusburg*, s. 85). Krzyżacy nie mogąc odbić grodu około 1248 roku rozpoczęli 10 km na północ od niego budowę nowego założenia obronnego (*Christburg*), gdzie został też przeniesiony konwent (PU I/1, nr 218; Szczepański 2008, s. 13). Po wybudowaniu zamku i miasta w Dzierzgoniu Krzyżacy zrezygnowali z dalszej rozbudowy grodu w Starym Dzierzgoniu (*Dusburg*, s. 85). Obiekt był nadal użytkowany (zbudowano wtedy nową wieżę, zdaniem Seweryna Szczepańskiego – mieszkalną), jednak przestał odgrywać większą rolę. Jego kres przyniosło najpewniej II powstanie pruskie. Wówczas *Alt Christburg* opustoszał, popadająca w ruinę wieża zawaliła się i została rozebrana, a na majdanie miejscowy kowal miał pole uprawne (Schleif 1938a; Szczepański 2008, s. 23–24).

Cechą charakterystyczną rozległego, trójczłonowego grodu w Starym Dzierzgoniu, który od południa i zachodu opływała rzeka Dzierzgonka, był bardzo mocno rozbudowany system obwałowań. Można wyodrębnić dwa pierścienie wałów otaczające od południa, wschodu i północy cztery majdany (A–D)⁴. Główny wał (nr 2), o długości około 300 m, szerokości u podstawy 15–30 m i obecnej wysokości około 10 m, miał drewniane elementy konstrukcyjne⁵. Wyróżniono jeszcze osiem innych wałów, z tego co najmniej cztery (nr 1, 3, 4, 8 i być może 7) powstały w czasach krzyżackich. Konstrukcje te oddzielały poszczególne majdany oraz znajdowały się przy bramie wjazdowej i moście (Gazda i in. 2013, s. 136–137, 145)⁶. Brak wałów od zachodu można tłumaczyć faktem, że strome i wysokie zbocze rzeki stanowiło wystarczająco dobrą obronę⁷. Od wschodu, na całej długości obwałowań znajdowała się fosa (Szczepański 2008, s. 16, 19).

⁴ Pierwotnie obszar ten stanowił jedno *plateau*, przy czym majdan D uznaje się za podgrodzie (Szczepański 2008, s. 19, 22; Gazda i in. 2013, s. 137).

⁵ Po spalonych konstrukcjach (przekładce?, częstokole?) pozostały tylko resztki rozsypiska, przede wszystkim po wewnętrznej stronie wału (Gazda i in. 2013, s. 142; Szczepański 2014, s. 236).

⁶ Łączna długość wałów 1–4 wynosiła około 550 m.

⁷ W wykopie 10 nie stwierdzono żadnych pozostałości po elementach konstrukcyjnych wału (Gazda i in. 2013, ryc. 2, s. 138, 161).

Szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe grodziska w Starym Dziergoniu przeprowadzono w latach 1935–1937 (w ramach specjalnej jednostki SS „Ahnenerbe” badaniami kierował SS-Untersturmführer Hans Schleif); objęto nimi aż około 1/3 powierzchni stanowiska (Langsdorff, Schleif 1937; Seefeld von 1937; Schleif 1938a; 1938b; Gazda 2013a, s. 196–197; Gazda i in. 2013, s. 139–145). Z kolei w latach 2009–2011 pracami wykopaliskowymi Instytutu Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej w Pułtusku, a potem Archeologicznej Misji Pomezjańsko-Bałtyckiej na tym obiekcie kierował Daniel Gazda. Wykopy zlokalizowano w północnej części majdanu głównego (C; wykopy 2, 3, 8), na wale ograniczającym ten majdan od północy (nr 4; wykopy 1, 4–7), w południowo-zachodniej części majdanu centralnego (A; wykopy 10–11) oraz na wale głównym (nr 2; nieukończony wykop 12). Przebadano łącznie około 125 m² powierzchni stanowiska (Gazda i in. 2013, s. 146). W publikacji dotyczącej badań w 2009 roku

autor podał, że na majdanie centralnym wyeksplorowano wykopy o numerach 9 i 10, natomiast w pracy o badaniach z lat 2009–2011 znalazła się informacja, że zrealizowano tam wykopy 10 i 11 (Gazda i in. 2013, s. 146). Prace badawcze z lat 2009–2011 potwierdziły większość wniosków wysuniętych przez H. Schleifa (Gazda 2013a, s. 212; Gazda 2013 i in., s. 160–161).

Na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych grodziska w Starym Dzierzgoniu można stwierdzić jakie prace przeprowadzono w czasach krzyżackich.

1. Na majdanie usypano wewnętrzne wały (nr 1, 3, 4), zabezpieczone linią fos, dzielące go na trzy części (majdan centralny – A, główny – C oraz B). Niedokończony wał (nr 4) usypano na wcześniejszych konstrukcjach, których relikty zachowały się w wykopie 6/09. Wał ten wzmocniono bliżej nieokreśloną konstrukcją; jej pozostałością są kamienie, które osunęły się po południowym zboczu wału, tworząc zalegający pod humusem nieregularny płaszcz; Schleif 1938a, s. b; Gazda 2013a, s. 213; Gazda i in. 2013, s. 160; por. też Szczepański 2008, s. 22).

2. Na wschód od bramy znajdowały się dwa niewielkie wały (nr 7, 8) chroniące most, z których przynajmniej zewnętrzny (nr 8) usypano w czasach krzyżackich (Gazda i in. 2013, ryc. 1, s. 137, 145).

Ryc. 1. Grody krzyżackie w Prusach i Inflantach. Lokalizacja obiektów. 1 – Alsunga (Alschwangen), 2 – Barciany, 3 – Bartoszyce, 4 – Beżławki, 5 – Braniewo, 6 – Dobele (Doblen), 7 – Drużba (Allenburg), 8 – Elbląg, 9 – Gwardiejsk (Tapiawa), 10 – Jelgava (Mitawa), 11 – Kandawa, 12 – Karksi (Karkus), 13 – Królewiec, 14 – Kwidzyn, 15 – Maasilinn (Soneburg), 16 – Mākonkalns (Wolkenburg), 17 – Morąg, 18 – Nidzica, 19 – Nieman (Ragneta), 20 – Pasłęk, 21 – Pisz, 22 – Podzamcze, 23 – Reszel, 24 – Russkoje (Germau), 25 – Stary Dzierzgoń, 26 – Szczytno, 27 – Szeszno, 28 – Tērvete (Terweten), 29 – Uszakowo (Brandenburg), 30 – Vasknarva (Neuschloss), 31 – Vecsēlpils (Selburg), 32 – Weklice, 33 – Wiesiołoje (Bałga), 34 – Wystruć-Czerniachowsk (Insterburg), 35 – Znamiensk (Welawa), 36 – Żelezdorożnyj (Gierdawy) (oprac. D. Poliński; rys. W. Miłek)

Fig. 1. Strongholds of the Teutonic Order in Old Prussia and Livonia. Location of structures. 1 – Alsunga (Alschwangen), 2 – Barciany, 3 – Bartoszyce, 4 – Beżławki, 5 – Braniewo, 6 – Dobele (Doblen), 7 – Drużba (Allenburg), 8 – Elbląg, 9 – Gwardiejsk (Tapiawa), 10 – Jelgava (Mitawa), 11 – Kandava, 12 – Karksi (Karkus), 13 – Kaliningrad, 14 – Kwidzyn, 15 – Maasilinn (Soneburg), 16 – Mākonkalns (Wolkenburg), 17 – Morąg, 18 – Nidzica, 19 – Nieman (Ragneta), 20 – Pasłęk, 21 – Pisz, 22 – Podzamcze, 23 – Reszel, 24 – Russkoye (Germau), 25 – Stary Dzierzgoń, 26 – Szczytno, 27 – Szeszno, 28 – Tērvete (Terweten), 29 – Uszakowo (Brandenburg), 30 – Vasknarva (Neuschloss), 31 – Vecsēlpils (Selburg), 32 – Weklice, 33 – Wiesiołoye (Balga), 34 – Wystruć-Czerniachowsk (Insterburg), 35 – Znamiensk (Welawa), 36 – Zhelezdorozhny (Gierdawy) (prepared by D. Poliński; drawing by W. Miłek)

3. Zniszczony częściowo wał główny (nr 2) został odbudowany (faza „budowlana” 6 według H. Schleifa), a u jego północnej, wewnętrznej podstawy ułożono brukowaną drogę, ułatwiającą komunikację (Seefeld von 1937, ryc. 9; Gazda 2013a, s. 201–202).

4. Po stłumieniu I powstania pruskiego w środkowej części wału głównego (nr 2), w jego najwyższym miejscu posadowiono ceglano-drewniany obiekt, zapewne wieżowy⁸, częściowo podpiwniczony, na rzucie kwadratu o boku około 7,70 m⁹. Fundament wieży był solidnie osadzony w ziemi, około 1 m od poziomu gruntu, a jej podstawa została wykonana z belek ułożonych poziomo, przy czym w narożnikach umieszczono pionowe słupy wsparte dwoma wspornikami, umieszczonymi pomiędzy poziomymi belkami a słupem pod kątem 45 stopni. Ściany, zarówno od wewnątrz, jak i zewnątrz, licowano dranicami, a przestrzeń pomiędzy nimi wypełniono zapewne gliną, dach – zdaniem H. Schleifa – był czterospadowy i kryty gontem. Niejasny opis zamieszczony w pracach badacza niemieckich nie daje jednak możliwości pełnej i wiarygodnej rekonstrukcji wieży (Schleif 1938a, s. a, e–f; 1938b; Gazda 2013a, s. 194–195, 203; Szczepański 2008, s. 23–24), można mówić co najwyżej o cechach opisywanego obiektu i możliwości zastosowania niektórych technik budowlanych.

5. Splantowano teren majdanu centralnego (A) i przynajmniej środkową część majdanu głównego (C), a pozyskaną ziemię użyto zapewne do budowy wałów (Gazda 2013a, s. 201, 213; Gazda i in. 2013, s. 161). Na majdanie A odsłonięto pozostałości bliżej nieokreślonych budowli w postaci bruków kamiennych (obiekty 1–2 w wykopie 10/10; Gazda i in. 2013, s. 154) oraz znaleziono ułamki cegieł i dachówek mogące pochodzić z budynków (Gazda 2013a, s. 161; Gazda i in. 2013)¹⁰. Z kolei na majdanie C odkryto między innymi piec garncarski z XIII wieku (datowany na okres po stłumieniu I powstania pruskiego), wykonany z odłamków cegieł pozostałych po budowie wieży i z małych kamieni polnych związanych gliną, a także relikty zabudowy drewnianej (Schleif 1938c, s. a–c; Gazda 2013a, s. 197–201).

6. Wykonano prace w rejonie bramy, zlokalizowanej na południowy wschód od wału głównego (nr 2); badacze niemieccy uznali, że w tym miejscu znajdował się wjazd zarówno do grodu pruskiego, jak i warowni krzyżackiej (Gazda 2013a, s. 204). W czasach krzyżackich powstał tam zespół obiektów złożony z bramy

⁸ Mieczysław Haftka określił ten obiekt jako wieżę bramną zbudowaną w konstrukcji szachulcowej z zastosowaniem cegły (Haftka 1999, s. 18, 76). Bernhard Schmid pisał o ceglach małego formatu, które miałyby przypominać egzemplarze zastosowane krótko po 1250 roku w zamku toruńskim (Torbus 1998, s. 56). Być może wieżę wykonano w konstrukcji szkieletowej (*Fachwerk?*).

⁹ Zapewne jeszcze przed wzniesieniem wieży dokonano przekopu przez wał główny, bezpośrednio na północ od miejsca, gdzie miała być ona wybudowana. Pozyskana w ten sposób ziemia posłużyła do podwyższenia wału, na którym usadowiono wieżę (Szczepański 2008, s. 24).

¹⁰ Obiekt 1/10 może pochodzić również z czasów pruskich (Gazda i in. 2013, s. 161).

właściwej, wieży obronnej i bastionu¹¹. Według rekonstrukcji H. Schleifa¹² brama właściwa to wieża o szerokości przejścia nieprzekraczającej 2 m; jej pozostałości zlokalizowano między słupami 3, 6 i 5, grunt między nimi został wybrukowany. Z kolei wieża obronna (słupy 1–4), znajdująca się na północ od bramy i przylegająca ścianą zachodnią do wału głównego (nr 2), miała rzut w kształcie złamanego w połowie prostokąta (między wałem głównym a wieżą przerzucony był pomost). Natomiast bastion (słupy 6–12), o rzucie sześciokąta o wymiarach około 13 × 6 m, został posadowiony na południowy zachód od bramy. Hans Schleif sądził, że droga do warowni wiodła od strony południowej opisanych konstrukcji, przechodząc przez wał (nr 6), na którym mogła znajdować się palisada lub częstokół, przez bramę, a następnie prowadziła między bastionem a ścianą wału głównego (nr 2) dalej, na majdan D (Schleif 1938a; 1938b; Gazda 2013a, s. 204–205).

Podsumowując można stwierdzić, że podczas adaptacji grodu starodzierzgońskiego Krzyżacy za priorytetowe uznali modyfikację (odbudowa i podwyższenie?) głównego wału (nr 2), pogłębienie fosy oraz podział wnętrza obiektu poprzez usypanie wałów wewnętrznych i budowę fos. Wzmocniono również rejon wjazdu do fortalicji (zespół złożony z bramy, wieży obronnej i bastionu) oraz dojście do mostu. Po stłumieniu I powstania pruskiego zbudowano zapewne wieżę ceglano-drewnianą. Z innych prac stwierdzono plantowanie majdanu oraz brukowanie traktów komunikacyjnych.

Podzamcze

Jan Powierski uważał, że gród w Podzamczu wolno identyfikować z *castrum parvum Quedin* z 1236 roku (PUB, nr 53; UBP, nr 1). Nazwa, którą należy tłumaczyć jako „Mały Kwidzyn”, została nadana dla przeciwstawienia istniejącemu już krzyżackiemu Kwidzynowi (Powierski 1996, s. 158)¹³. Badania wykopaliskowe na grodzisku w Podzamczu przeprowadzono w latach 1967–1968. Wyróżniono fazę osadniczą związaną z istnieniem drewniano-ziemnego obiektu obronnego, który M. Haftka określił jako krzyżacki gródek strażniczy założony po 1233 roku (Haftka 1969, s. 275–276)¹⁴. W trakcie tych badań nie stwierdzono istnienia murów warowni krzyżackiej z lat 1236–1294, co sugerowali badacze niemieccy (Heym

¹¹ Pozostałościami tych obiektów było 13 słupów o średnicach dochodzących do około 1 m, oddalonych od siebie o 2–3 m. Słupy te były połączone drewnianymi ścianami.

¹² Do tej rekonstrukcji, mimo dobrego rozpoznania archeologicznego obszaru bramy, należałoby podchodzić z dużą ostrożnością. Już w 1927 roku brak krytycyzmu zarzucił H. Schleifowi Armin von Gerkans, który wystawił mu opinię w trakcie starań o otrzymanie stypendium z Archäologischen Institut des Deutschen Reiches (Szczepański 2008, s. 22, przypis 48).

¹³ W 1250 roku obiekt ten określono jako *castrum Depenowe* (PU 1/1, nr 233), a w 1294 roku był już tylko „byłym grodem” – *quondam castrum Tifenouwe* (PU 1/2, nr 621; UBP, nr 17).

¹⁴ Domniemana, „kamiennieo-gliniana” wieża fortalicji w Podzamczu jest jednak związana najprawdopodobniej z czasami przedkrzyżackimi (przed 1233 rokiem).

1930)¹⁵. Tomasz Torbus uważa, że umocnienia drewniano-ziemne opisywanej warowni wzmocniano gliną i niekiedy murami z kamieni polnych (Torbus 1998, s. 56). Podsumowując, po grodzie krzyżackim w Podzamczu pozostały relikty szerokiego na około 5 m wału oraz być może zarys narożnika domostwa lub wieży (Haftka 1968, s. 252; 1982, s. 44–45). Jednakże zakres adaptacji wprowadzonych przez Krzyżaków nie jest dostatecznie udokumentowany, a ponadto nie wiadomo, czy adaptacja dotyczyła obiektu zdobytego, czy grodziska.

Weklice

Niezmiernie interesujący i jednocześnie niespotykany jest przypadek krzyżackiego obiektu/obiektów w Weklicach. Wiadomo, że pogezański kompleks obronny w tej miejscowości składał się aż z trzech grodów, rozlokowanych na wzniesieniach w odległości kilkaset metrów od siebie (stanowiska 1–3) (Pawłowski 1987, s. 387; Jagodziński 2013, s. 191)¹⁶. Stwierdzona podczas badań wykopaliskowych na tych stanowiskach nikła miąższość warstwy kulturowej i niewielka liczba ruchomego materiału źródłowego wskazują, że były to założenia typu refugialnego (Pawłowski 1992, s. 61). Wszystkie trzy obiekty obronne datowane są podobnie – na XII–XIII wiek (Pawłowski 1991, s. 166; 1992, s. 69; Jagodziński 1997, s. 79). Z twierdzą krzyżacką należy łączyć najprawdopodobniej stanowisko 1 lub 2. Pierwszy z obiektów to grodzisko trójczłonowe: człon I – pierwotne, najstarsze założenie grodowe, z dwoma wałami i dwiema fosami; człon II – na północny zachód od właściwego grodu, broniony od północy przez długi wał poprzeczny i dwie niewielkie fosy; człon III – na południowy wschód od właściwego grodu. Z kolei drugie, jednoczłonowe założenie ma fortyfikacje w postaci dwóch wałów i dwóch fos (Jagodziński 1997, s. 79–80). Zdaniem Maxa Eberta Krzyżacy zdobyli weklicki kompleks obronny i utworzyli w miejsce jednego z grodów (stanowisko 1) obóz warowny (Ebert 1926; 1927). Obóz ten został zdobyty i spalony przez Prusów w czasie II powstania pruskiego (*Dusburg*, s. 138–139). W związku z tym, że w Weklicach są pozostałości trzech grodów o zbliżonej chronologii, trudno stwierdzić, którego dotyczy relacja Piotra z Dusburga. Badacze niemieccy oraz Antoni J. Pawłowski i Marek F. Jagodziński wskazywali na stanowisko 1. Prace wykopaliskowe w 1925 roku prowadzili tam Bruno Ehrlich i Max Ebert; skoncentrowane były na członie I (Pawłowski 1987, s. 387; Jagodziński 1997, s. 79). Na podstawie badań niemieckich i z lat 80. XX wieku można stwierdzić, że po opanowaniu grodu przez Krzyżaków majdan członu I został oczyszczony i wybrukowany, najprawdopodobniej nie powstała jednak żadna trwała zabudowa.

¹⁵ Zdaniem B. Schmidta w Podzamczu małe budowle obronne z elementami murowanymi mogły znajdować się już podczas walk z Prusami, w latach 40. XIII wieku (Schmid 1942, s. 79).

¹⁶ W publikacjach A. J. Pawłowskiego stanowisko 3 (*Kleiner Schlossberg*) błędnie określono jako nieznanne w okresie przedwojennym stanowisko 4 (Jagodziński 2013, s. 194).

Odsłonięto ponadto fragment ziemianki, która przylegała do drewnianej wieży odkrytej w 1925 roku oraz inny tego rodzaju obiekt (Pawłowski 1991, s. 165–166)¹⁷.

Warto także zastanowić się nad możliwością wskazania na stanowisko 2 (*Grosser Schlossberg*, Zamkowa Góra, Strażnik) jako miejsca lokalizacji fortalicji krzyżackiej. Wielkość, system fortyfikacji i położenie tego obiektu na jednym z najwyższych wzgórz w okolicy świadczą o jego pierwszoplanowej roli w weklickim zespole warownym (Pawłowski 1991, s. 166; 1987, s. 392, 394). W latach 1982–1983 prowadzono na tym stanowisku badania wykopaliskowe, przy czym największy wykop usytuowano w przejeździe bramnym. Odkryto w nim pozostałości spalonej wieży bramnej z obwodu zewnętrznego, podwaliny kamienne pod legary mostu oraz naroże budynku znajdującego się tuż przy wale i wieży bramnej. Wieża, o konstrukcji palisadowej w dolnej części i zapewne zrębowej w górnej, została wzniesiona na planie kwadratu o boku 3 m. Bezpośrednio do ścian przylegał wał o konstrukcji przekładkowej, zwieńczony palisadą. Odsłonięto także pozostałości dwóch budynków słupowych. W wykopie przecinającym fosę wewnętrzną, wał zewnętrzny i fosę zewnętrzną odkryto resztki stopy fundamentowej muru, zbudowanego z kamieni polnych łączonych gliną, który pierwotnie wieńczył koronę wału. Jego najniższa warstwa była zabezpieczona od północy ścianą oporową wykonaną ze słupów wbitych w płaszcz wału. Od strony fosy wewnętrznej znajdowała się gliniana ława-chodnik będąca, ciągiem komunikacyjnym obwodu warownego. W szczytowej partii wału odkryto ślady elementu obronnego z brukiem kamiennym (wieża?) (Pawłowski 1991, s. 166–167). Niestety, nie ma możliwości łączenia w sposób pewny któregośkolwiek z odkrytych na stanowisku 2 obiektów z warownią Zakonu. Najprawdopodobniej Krzyżacy mogli dokonać tylko niezbędnych adaptacji pruskich elementów fortyfikacyjnych opisywanej twierdzy.

Bezlawki, stanowisko I

Leżący na pograniczu Barcji i Galindii gród w Bezlawkach (stan. I) został zaadaptowany do potrzeb Zakonu najprawdopodobniej dopiero na początku 2. połowy XIV wieku. Wcześniej fortalicja ta mogła być siedzibą Prusa na służbie Krzyżaków (Szczepański 2013, s. 23), chociaż wyniki badań archeologicznych wskazują, że obiekt został posadowiony w miejscu dawnego osadnictwa pradziejowego (późna epoka brązu–wczesna epoka żelaza) (Nowakiewicz 2013, s. 241)¹⁸.

¹⁷ Bernhard Schmid sądził, że już podczas walk z Prusami w latach 40. XIII wieku krzyżacka warownia w Weklicach mogła mieć niektóre elementy murowane (Schmid 1942, s. 79). Z kolei T. Torbus uważał, że ta zasadniczo drewniano-ziemna forteca mogła być wzmocniona gliną i kamieniami polnymi (Torbus 1998, s. 56).

¹⁸ Podczas badań archeologicznych znaleziono także zawieszki i okucie końca pasa, mogące pochodzić z wczesnego średniowiecza, jednak nie odkryto żadnych nawarstwień kulturowych z tego okresu (Nowakiewicz 2013, s. 243–244).

Terminus post quem dla funkcjonowania krzyżackiego grodu stanowi data emisji dwóch brakteatów (1360 rok lub nieco później), znalezionych w warstwie powstałej wskutek niwelacji części obwałowań w północnej części obiektu (Nowakiewicz 2013, s. 244, 246). Zrealizowano wówczas pewien etap prac adaptacyjnych. Miały one zapewne związek z planami budowy warowni w strategicznie ważnym pasie nadgranicznym (lokalizacja nad brzegiem Dajny m.in. w skuteczny sposób zapewniła ochronę najbliższego brodu lub mostu). Nie wiadomo jednak, czy inwestycja była realizowana przed lub równoległe z budową położonego w niedalekim sąsiedztwie zamku murowanego (stanowisko II)¹⁹, czy też później, będąc jego swoistym uzupełnieniem. W latach 1402–1404 w Beżławkach, zapewne przede wszystkim w zamku murowanym, przebywał książę Świdrygiełło, tak więc musiano znaleźć miejsce do pobytu nie tylko dla jego świty, ale również dla załogi litewskiej (Koperkiewicz 2013, s. 251; Nowakiewicz 2013, s. 246). Znaleziona podczas badań grodziska zapinka rozetowa o litewskiej proveniencji wskazuje, że Krzyżacy mogli przeznaczyć właśnie ten obiekt na miejsce stacjonowania załogi litewskiej. Nie jest znany kres funkcjonowania fortalicji, chociaż jak należy sądzić na podstawie chronologii znalezisk ruchomych, mógł on zamknąć się w ramach I. ćwierci XV wieku (Nowakiewicz 2013, s. 244–246).

Praktycznie nic nie wiadomo na temat skali adaptacji krzyżackich fortalicji drewniano-ziemnych w Barcianach (I) i Druźbie (*Allenburg I*) na terenie Barcji, w Braniewie na Warmii, Gwardiejsku (Tapiawa I) i Znamiensku (Welawa) na obszarze Natangii oraz w Królewcu (Sambia) i Tērvete (Semigalia). Obiekty te zostały przejęte przez Zakon około połowy XIII wieku. Istniały krótko (niekiedy kilka lat), swoją egzystencję zakończyły przeważnie już w XIII stuleciu (Haftka 1999, s. 48; Poliński 2015; 2016; w druku).

II

Druga grupa analizowanych fortalicji to te adaptowane na potrzeby Zakonu (głównie na bazie bałtyjskich grodów)²⁰, później przekształcone w założenia murowane. Liczy ona 11 obiektów położonych na obszarze Prus – w Pomezanii, Barcji, Natangii, Skalowii i Sambii oraz Semigalii, Kurlandii i Estonii w Inflantach. Szczególną uwagę należy zwrócić na trzy: Kwidzyn w Pomezanii, Reszel w Barcji oraz Karksi (Karkus) w Estonii.

¹⁹ Przewiązane oryginalnie w murze dębowe konstrukcje dały możliwość uzyskania dat oscylujących wokół 1377 roku (Koperkiewicz 2013, s. 252). Tak więc rozpoczęcie budowy założenia murowanego w Beżławkach musiało nastąpić na początku 4. ćwierci XIV wieku.

²⁰ Karkus przed jego przejściem przez Krzyżaków należał zapewne do Estów.

Kwidzyn

Po 1234 roku burgrabia brandenburski Burchard z Kwerfurtu przeniósł warownię *castrum insule sancte Marie (Marienwerder)* na miejsce, w którym wcześniej znajdował się pruski gród *Quidin*. Pozostawiono jednak starą nazwę, czyli *Marienwerder (Dusburg, s. 49–50)*. Fortalicja stała się siedzibą krzyżackiego prowizora i bazą wypadową w działaniach zbrojnych podejmowanych przeciwko Prusom (Radziwiński 2004, s. 56–57). Już od 2. połowy lat 40. XIII wieku, po zniszczeniu obiektu w czasie I powstania pruskiego (w 1243 roku), zaczęto w tym miejscu budowę twierdzy murowanej (*Altschlösschen*). Została ona przekazana (lata 1250–1255) biskupowi pomezzańskiemu Ernestowi von Forgau (Pawłowski 2004a, s. 48). W 1928 roku Waldemar Heym przeprowadził badania wykopaliskowe na zamku przy ulicy Starozamkowej, gdzie jego zdaniem znajdował się gród pruskich Pomezanów, zdobyty przez rycerzy zakonnych w 1233 roku (*Dusburg, s. 49–50; Heym 1933a; 1933b*). Odkryto pozostałości fortyfikacji drewniano-ziemnych i domostw, jednakże ich przynależność kulturowa nie została przekonująco udokumentowana (Pawłowski 2004a, s. 48). Nadzór archeologiczny prowadzony w 1987 roku nad pracami ziemnymi przy ulicy Starozamkowej również nie dostarczył żadnych materiałów potwierdzających istnienie pruskiego grodu. Podczas tych prac nie stwierdzono istnienia pozostałości grodowych przy północnym murze obronnym zamku biskupiego, gdzie W. Heym wskazywał na przebieg umocnień drewniano-ziemnych pruskiej twierdzy, nie znaleziono też materiału ruchomego popierającego jego twierdzenie (Pawłowski 2004b, s. 91). Natomiast na przedzamczu odkryto pozostałości drewnianej i murowanej zabudowy, które datowano na wieki XIII i XIV. Należy sądzić, że odsłonięte przez W. Heyma pozostałości fortyfikacji grodowych są relikdami najstarszego krzyżackiego założenia obronnego, które posadowiono w miejscu powstania późniejszego zamku murowanego. Twierdza została wzniesiona z drewna i miała od strony wschodniej drewniano-ziemne fortyfikacje w postaci wału zwieńczonego palisadą. Konstrukcja ta odcinała cypel od reszty wzniesienia (Pawłowski 2004a, s. 48–49; 2004b, s. 91–92). Tak więc nie mając odniesienia do wcześniejszych, pruskich fortyfikacji trudno określić zakres prac adaptacyjnych przeprowadzonych przez Krzyżaków.

Reszel

W 1241 roku w Reszlu, na miejscu byłego grodu Bartów, założono strażnicę Zakonu (*castrum Resel*) (*Dusburg, s. 59; SRP, t. 1, s. 65, 366*), która jednak już w następnym roku została zniszczona przez Prusów. Po stłumieniu I powstania pruskiego i zawarciu ugody w Dzierzgoniu w 1249 roku fortalicję tę odbudowano (Haftka 1999, s. 271). Podczas II powstania pruskiego, w 1262 roku, załoga

krzyżacka sama spaliła umocnienie i wycofała się w bezpieczniejszy rejon (SRP, t. 1, s. 102; *Dusburg*, s. 105). Pod koniec powstania (w 1273 roku?) strażnicę ponownie odbudowano (Haftka 1999, s. 271). Zamek murowany został zaś wzniesiony w XIV wieku, najprawdopodobniej po 1350 roku (Rzempołuch 1993, s. 18). Fortalicja w Reszlu uległa przekształceniu w zamek murowany w czasie, gdy obiekt ten należał już do biskupa warmińskiego²¹. Podczas badań archeologicznych w latach 70. XX wieku, pod skrzydłem południowym zamku murowanego odkryto pozostałości, które prawdopodobnie można wiązać z pruskim grodem (Haftka 1999, s. 271).

Karkus

Z kolei warownia Karkus (Karksi) była jednym z głównych centrów administracyjnych południowej Estonii. W miejscu tym istniał gród pogański, który w 1. połowie XIII wieku dostał się pod panowanie krzyżackie (Borowski 2010, s. 117)²². Fortalicja nie miała jednak prawdopodobnie umocnień murowanych. Padła przez to kilkakrotnie ofiarą najazdów litewskich (m.in. w latach 1298 i 1328, ostatni zaś w 1366 roku) (SRP, t. 2, s. 146; Tuulse 1942, s. 244; Alttoa 2009, s. 267). Pozwala to na stwierdzenie, że kamienne fortyfikacje Karkusa nie były w tym czasie kompletne, a budowa zamku murowanego zakończyła się dopiero pod koniec 3. ćwierci XIV wieku (Tuulse 1942, s. 119). W obrębie zamku głównego, podczas sondażowych prac archeologicznych w 1939 roku, odkryto dobrze zachowane belki podłogi i inne drewniane elementy konstrukcyjne, które zalegały około 1,5 m poniżej bruku z czasów funkcjonowania murowanego zamku. Zdaniem Armina Tuulse konstrukcje te mogą być pozostałościami po drewnianej fortalicji Zakonu (Tuulse 1942, s. 244). W 2011 roku, w trakcie badań sondażowych obiektu, zaistniała możliwość weryfikacji ustaleń wspomnianego badacza. Po jednym wykopie założono na drugim dziedzińcu zamku głównego, w pobliżu głównej budowli, na przedzamczu oraz na pierwszym dziedzińcu zamku głównego, naprzeciwko bramy i mostu do przedzamcza. Niestety, nie udało się natrafić na żadne elementy związane z krzyżackim grodem (Valk i in. 2011, s. 3, 9)²³.

W przypadku pozostałych obiektów z tej grupy (pięć fortalicji pruskich i trzy z terenu Inflant) można wykorzystać praktycznie jedynie przekazy pisane (Poliński 2015; 2016; w druku)²⁴. Z wyjątkiem XIV-wiecznego grodu w Gierdawach

²¹ Formalnie przekazanie nastąpiło już w 1254 roku, jednak załoga biskupia rozpoczęła służbę w tej warowni dopiero w 1300 roku (Haftka 1999, s. 271).

²² W 1248 roku pojawia się w źródłach pisanych dwóch wójtów Karkusa – Herman i Werner (Militzer 2002, s. 114).

²³ Ze złożeń wtórnego pochodzi fragment protokamionki z lat 1225–1280; XIII-wiecznymi znaleziskami są też zapewne elementy kuszy i rak do chodzenia po lodzie (Valk i in. 2011, s. 5–6, 8).

²⁴ Być może do tej grupy obiektów należałoby zaliczyć również fortalicję w Przezmarku na terenie Pogezanii (Haftka 1999, s. 248; Gazda 2013b, s. 128).

(Żelezнодорожны) w Barcji, pozostałe obiekty krzyżackie powstały w XIII wieku, niektóre już w 1. połowie tego stulecia; tylko 1–2 lata funkcjonowała drewniano-ziemna fortalicja w Brandenburgu (Uszakowo) w Natangii. Transformacje tych obiektów w zamki murowane następowały albo już około połowy XIII wieku – w przypadku najważniejszych lokalizacji, na przykład Bałga (Wiesiołoje) i Brandenburg w Natangii, albo w następnym stuleciu – Ragneta (Nieman) w Skalowii, Gierdawy i Germau (Russkoje) w Sambii, Selburg (Vecsēlpils) w Semigalii, Kandawa w Kurlandii oraz Doblen (Dobele) na pograniczu Semigalii i Kurlandii. Warto zauważyć, że grody w Ragnecie i Doblen były przynajmniej raz odbudowywane, po ich spaleniu około połowy XIV wieku.

III

Kolejna grupa interesujących nas obiektów obronnych, złożona z zaledwie trzech fortalicji powstałych na terenie Prus w XIII wieku – Bartoszyce w Barcji, Pasłęka w Pogezanii i Wystruci-Czerniachowska (*Insterburg*) w Nadrowii, to założenia budowane samodzielnie przez Krzyżaków w miejscu, na którym kiedyś znajdował się gród, czyli faktycznie na grodzisku. Tak więc w tym przypadku musiano adaptować formę terenową. Transformacja w zamki murowane nastąpiła zaś zapewne w XIV stuleciu. Niestety, żaden z tych obiektów nie był badany metodami archeologicznymi (więcej informacji – por. Poliński 2015; 2016; w druku).

IV

Następna grupa obiektów to grody powstałe na „surowym korzeniu”, które ewoluowały bądź mogły ewoluować w kierunku zamków murowanych; liczy ona 15 fortalicji. Dziewięć z nich znajduje się na terenie Prus: trzy w Galindii (Szeszno, Pisz, Szczytno), po dwie w Barcji – Barciany II (*Bartinburg*), Drużba II (*Allenburg*) i Pogezanii (Elbląg, Morąg), po jednej w Sasinii (Nidzica) i Natangii (Gwardiejsk/Tapiawa II) oraz sześć na terenie Inflant: po dwie w Semigalii – Mitawa (*Jelgava*), Tērvete (*Heiligenberg*) i Estonii – Maasilinn (*Soneburg*), Vasknarva (*Neuschloss*) oraz po jednej w Kurlandii – Alsunga (*Alschwangen*) i Łatgalii – Mākoņkalns (*Wolkenburg*). W większości przypadków (poza założeniem obronnym w Szesznie)²⁵, transformacja nie jest jednak pewna, gdyż brak wiarygodnych przesłanek źródłowych, a konkretnie informacji, że zamek murowany powstał w tym samym miejscu, co wcześniejsza fortalicja drewniano-ziemna. Szczególną wartość mają wyniki prac badawczych w Szesznie i Mākoņkalns (*Wolkenburg*), gdyż w miejscach tych prowadzono

²⁵ Zdaniem Lucjana Czubiela pierwsza krzyżacka fortalicja w Szesznie powstała na miejscu pruskiego grodziska (Czubiel 1986, s. 88).

prace archeologiczne²⁶. Istotne znaczenie mają też informacje dotyczące Pizsa. Analizowane obiekty warowne powstały w większości, co warte podkreślenia, dopiero w XIV wieku, przede wszystkim w jego pierwszej połowie. Na terenie Inflant część fortalicji opisywanej grupy powstała już w 2. połowie XIII wieku (siedziby komturów w Łatgalii i Semigalii). Transformacja w zamki murowane nastąpiła natomiast w XIV wieku lub nawet w 1. połowie następnego stulecia.

Szestno

Obiekt w Szestnie (*Seehesten*) jest wzmiankowany w 1. połowie XIV wieku (Torbus 1998, s. 236). Krzyżacka fortalicja, położona na podbitych ziemiach pruskich Galindów, istniała przynajmniej od 1348 roku, a być może nawet od 1330 roku; została spalona przez Litwinów. W latach 1367–1371 na miejscu spalonego obiektu o konstrukcji drewniano-ziemnej, na garbie terenowym rozdzielającym dwa rynnowe jeziora, Salet i Juno, w sąsiedztwie łączącej je rzeczki, zbudowano murowany zamek, od 1401 roku będący siedzibą prokuratora podległego władzy komtura Bałgi (Czubiel 1986, s. 88–89; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2003, s. 480; Głosek 2005, s. 251). W 1986 roku, podczas badań archeologicznych w Szestnie natrafiono w wykopie 1 na pozostałości obiektu na kopcu, przeciętego przez południowy mur obwodowy zamku. Mur ten zniszczył część warstw związanych z wcześniejszą fortalicją. Marian Głosek sądzi, że głównym jej elementem był drewniany, podpiwniczony dom. Niestety, nie udało się określić jego rozmiarów. Wiadomo natomiast, że w krótkim czasie po wzniesieniu dom spłonął, najprawdopodobniej podczas najazdu litewskiego. Nieliczny ruchomy materiał źródłowy związany z tym obiektem wskazuje, że przed pożarem jego wyposażenie zostało zabrane. Niewielka liczba fragmentów naczyń ceramicznych, którą udało się pozyskać, nie różni się od materiału związanego z początkami funkcjonowania zamku murowanego, co zdaniem M. Głoska potwierdza wzniesienie fortalicji drewniano-ziemnej przez Zakon w 1348 roku (Głosek w druku).

Wolkenburg

Wolkenburg (dzisiaj Mākonkalns), usytuowany w centrum łotewskiej Łatgalii, był najprawdopodobniej najstarszą zakonną warownią regionu oraz pierwszym centrum administracyjnym krzyżowców. Gród ten po raz pierwszy pojawił się w przekazach pisanych z 1263 roku, już jako siedziba krzyżackiego konwentu zarządzanego przez komtura Dietricha (Tuulse 1942, s. 238; Tandecki 2002, s. 50), jednak jego powstanie należy datować zapewne na wcześniejszy okres – około

²⁶ Prace archeologiczne prowadzono też na zamku w Szczytnie, jednak nie przyniosły one praktycznie żadnych informacji dotyczących fortalicji drewniano-ziemnej. Joanna Tytus-Wańkowska, uwzględniając wszystkie dostępne informacje o tym obiekcie, przyjęła hipotetycznie, że jego pierwsza faza (w przybliżeniu z 1. połowy XIV wieku) to fortalicja drewniana (Tytus-Wańkowska 1975).

połowy XIII wieku bądź nawet na lata 30. tego stulecia. Najwcześniejsza forma warowni składała się najprawdopodobniej w dużej mierze z umocnień drewniano-ziemnych (wał i palisada). Kamienne fortyfikacje zamku ograniczały się zapewne do pojedynczego muru chroniącego, co najmniej z jednej strony, wewnętrzny dziedziniec o kształcie zbliżonym do kwadratu. We wnętrzu tego kwadratowego w rzucie obwodu znajdował się drewniany budynek, z którego zachowały się przepalone resztki (Tuulse 1942, s. 239). *Wolkenburg* nigdy nie został rozbudowany, zapewne w związku z tym, że w połowie lat 70. XIII wieku siedzibę komtura przeniesiono do położonego nad Dźwiną nowego zamku w Dyneburgu (Tuulse 1942, s. 229).

Pisz

Galindzka fortalicja w Piszku to, obok Ełku, najdalej na południowy wschód wysunięta warownia krzyżacka. Obiekt ten (*Johannisburg*) został zbudowany najprawdopodobniej w 1345 roku, za czasów wielkiego mistrza Henryka Dusemera (*Wigand*, s. 78–79; SRP, t. 2, s. 508)²⁷. Zarządzał nim prokurator podległy władzy komtura w Bałdze. Jak sądził M. Haftka, najistotniejszym elementem obronnym tego drewniano-ziemnego obiektu była wieża latrynowa (gdanisko), umieszczona w nurcie rzeki Pisy (Haftka 1999, s. 234–235). Fortalicję zniszczyły najazdy litewskie w latach 1361 i 1366 (SRP, t. 2, s. 529, 554–555). Opisy zdobywania przez Litwinów warowni krzyżackiej w Piszku można znaleźć w kronice Wiganda z Marburga. W 1361 roku, gdy obiekt zdobywano po raz pierwszy, jego zarządca (*prefectus*) Johann Kollyn, wraz z załogą schronił się w lamusie (gdanisku?), jednak został pojmany przez Litwinów (*Wigand*, s. 112–113). Został później wypuszczony, gdyż w 1366 roku, gdy Litwini po raz kolejny zdobywali tę warownię (odbudowaną), ponownie kierował jej obroną. Tym razem dowodzący oddziałami litewskimi Kiejstut postanowił od razu spalić krzyżacką fortalicję. Wykorzystano nurt rzeki Pisy, spławiając w kierunku gdaniska płonące łodzie, które wcześniej napełniono drewnem oblanym smołą; łodzie skierowano tak, aby wiatr przeniósł ogień na umocnienia krzyżackie. W tej sytuacji Johann Kollyn nie bronił obiektu, salwując się ucieczką (*Wigand*, s. 162–163; SRP, t. 2, s. 554–555; Haftka 1999, s. 235). Dopiero w 1378 roku wzniesiono zamek murowany (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2003, s. 386)²⁸. Według Andrzeja Rzempołucha tak późne powstanie budowli murowanej można tłumaczyć znikomym znaczeniem obronnym zniszczonego założenia drewniano-ziemnego (Rzempołuch 1993, s. 130).

²⁷ Na podstawie wzmianki w kronice Wiganda z Marburga Caspar Henneberger uważał, że „umocniony dom myśliwski” w Piszku powstał już w 1268 roku; jest to jednak zbyt wczesne datowanie (Haftka 1999, s. 234).

²⁸ W przekazach pisanych z 2. połowy XIV wieku warownia *Johannisburg* jest określana jako *befestigte Jagdbude* – umocniony dwór myśliwski (Haftka 1999, s. 235), chociaż stwierdzenie to dotyczy zapewne wcześniejszej, drewniano-ziemnej fazy obiektu.

O pozostałych założeniach obronnych z tej grupy w kontekście podjętej problematyki wiadomo znacznie mniej. Zebrane o nich informacje znajdują się w innym miejscu²⁹.

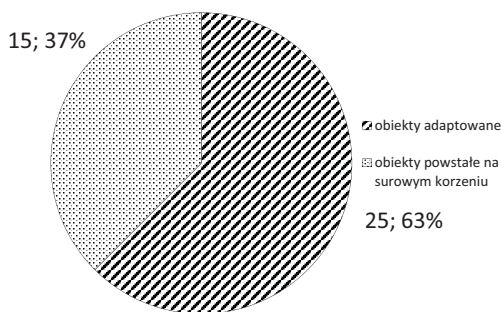
PODSUMOWANIE

Wśród opisanych wyżej grodów Zakonu przeważały fortalicje adaptowane na bazie obiektów zdobytych lub przejętych od miejscowej ludności (przede wszystkim bałtyjskiej); uwzględniono tu także fortalicje pobudowane na grodziskach (łącznie 25 założeń obronnych, około 63%) (ryc. 2). Spośród nich 15 obiektów (60%), a więc większość, zostało przekształconych w zamki murowane (ryc. 3). W grupie warowni, które uległy transformacji w założenia murowane (29 obiektów; grupy II–IV) (ryc. 4) po około połowie stanowią obiekty adaptowane oraz powstałe na surowym korzeniu, co jest charakterystyczne dla Prus, w Inflantach zaś większość stanowią założenia powstałe na surowym korzeniu (60%; ryc. 5).

Przy próbie określenia zakresu prac przy adaptowanych przez Zakon fortalicjach, spotykamy się z trudnością oddzielenia elementów starszych od młodszych („krzyżackich”), co w oczywisty sposób bardzo ogranicza podstawę wnioskowania. Nawet w przypadku obiektów, gdzie zakres prac archeologicznych był znaczny (Stary Dziergoń i Weklice), niekiedy nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć podstawowych kwestii. Tym bardziej trudno kontynuować studia nad cechami charakterystycznymi dla drewniano-ziemnych budowli warownych zakonu krzyżackiego (np. Crome 1929; 1937; Heym 1933b; por. też Arsyński 1995, s. 124).

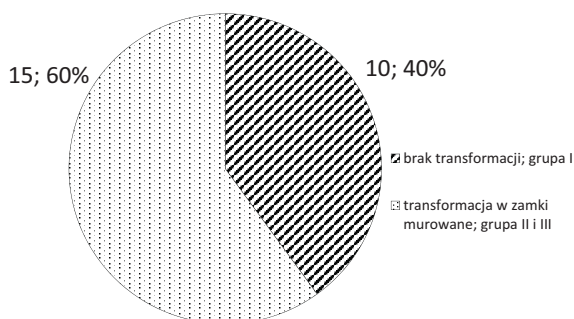
Ogólnie można stwierdzić, że zakres adaptacji krzyżackich dotyczył przede wszystkim odbudowy i/lub wzmocnienia systemu obronnego danej fortalicji, co było związane przede wszystkim z wałami (np. podwyższenie i sypanie nowych) oraz fosami (pogłębianie). Przystosowywano także wnętrza grodów (niwelacje terenu, brukowanie majdanu i traktów komunikacyjnych, podział wewnętrzny poprzez wały i fosy). Trudno nie wskazać także na wznoszenie różnego rodzaju budowli obronnych, czy mieszkalnych, jednak w tym przypadku – jak dotychczas – nie opisano obiektu/obiektów, którego przynależność do fazy krzyżackiej danej fortalicji nie budzi kontrowersji (por. Stary Dziergoń, Weklice, Podzamecze, Karkus). Mimo wszystko, potencjalnie największe możliwości w poruszanej problematyce nadal tkwią w badaniach archeologicznych, zarówno tych tradycyjnych, jak i nieinwazyjnych, nawet tych obiektów, które z dzisiejszej perspektywy zostały

²⁹ O fortalicjach krzyżackich z dawnych ziem pruskich, obecnie w granicach Polski – Barciany II (*Bartinburg*), Elbląg, Morąg i Nidzica – por. Haftka 1999, s. 80–81, 185; Gazda 2013b, s. 128; Poliński 2015; w druku; natomiast o obiektach z dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego – Drużba II (*Allenburg*) i Gwardiejsk (Tapiawa II) oraz z Inflant – Alsunga (*Alschwangen*), Maasilinn (*Soneburg*), Mitawa (*Jelgava*), Tērvete (*Heiligenberg*) i Vasknarva (*Neuschloss*) – por. Poliński 2016.

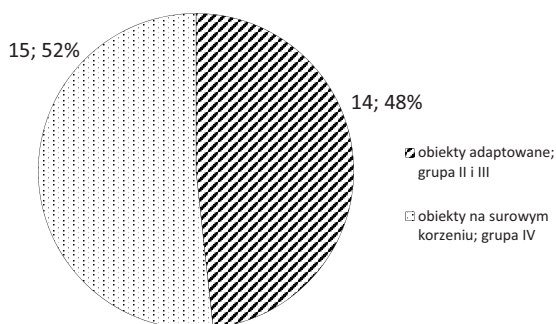
Ryc. 2. Grody krzyżackie w Prusach i Inflantach adaptowane i powstałe na surowym korzeniu (oprac. D. Poliński)

Fig. 2. Teutonic Order strongholds in Old Prussia and Livonia adapted and built in greenfield (prepared by D. Poliński)

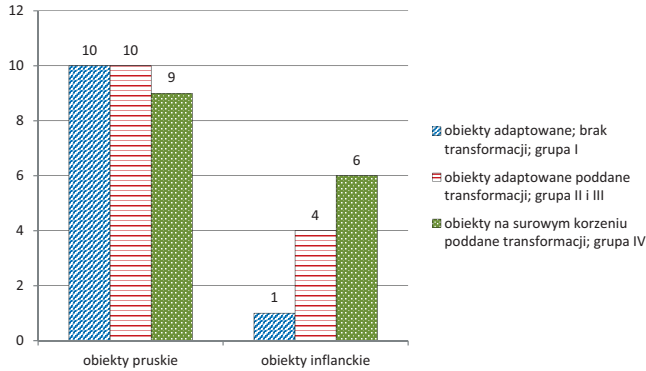
Ryc. 3. Grody krzyżackie w Prusach i Inflantach adaptowane. Skala transformacji w zamki murowane (oprac. D. Poliński)

Fig. 3. Teutonic Order strongholds in Old Prussia and Livonia adapted. The scale of transformation into the mortared castles (prepared by D. Poliński)

Ryc. 4. Grody krzyżackie w Prusach i Inflantach. Obiekty poddane transformacji w założenia murowane (oprac. D. Poliński)

Fig. 4. Teutonic Order strongholds in Old Prussia and Livonia. Structures transformed into mortared complexes (prepared by D. Poliński)

Ryc. 5. Grody krzyżackie w Prusach i Inflantach. Obiekty adaptowane i na surowym korzeniu z uwzględnieniem transformacji w założenia murowane (oprac. D. Poliński)

Fig. 5. Teutonic Order strongholds in Old Prussia and Livonia. Structures adapted and built in greenfield with regard to the transformation into mortared complexes (prepared by D. Poliński)

poddane badaniom „zbyt wcześnie”, a zakres przeprowadzonych tam terenowych prac był znaczący (por. Stary Dzierzgoń, Weklice).

Bardzo istotne w podjętej problematyce mogą okazać się prace badawcze nad pozostałościami grodu w Zantyrze, zbudowanego z rozkazu Świętopelka po opanowaniu Pomezanii (*Dusburg*, s. 74–75) i przejętego przez Zakon najprawdopodobniej około połowy XIII wieku. Nie wiadomo jaki był stopień adaptacji tej fortalicji. W 1280 roku warownię przeniesiono i zmieniono jej nazwę na *Marienburg*, czyli zamek Najświętszej Marii Panny (*Dusburg*, s. 157). Po określeniu lokalizacji Zantyru przez Wojciecha Kunickiego – na Białej Górze, czyli rozległym wzniesieniu górującym nad wsią o tej nazwie, 10 km na zachód od Sztumu, gdzie zaobserwowano dobrze zachowany zespół wałów ziemnych, które tworzą skomplikowany wieloczołowy system obronny – oraz badaniach geofizycznych, nadszedł czas na prace wykopaliskowe. Rozpoczęto je jesienią 2015 roku.

Bibliografia

Źródła

- Dusburg* – *Piotr z Dusburga. Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp i komentarze J. Wenta, Toruń 2004.
- PU – *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, wyd. R. Philippi, A. Seraphim, Königsberg 1882.
- PUB – *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Danzig 1882.

- SRP – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, W. Hubatsch, t. 1, Leipzig 1861; t. 2, Leipzig 1893.
- UBP – *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, z. 1, *Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder*, z. 15, wyd. H. Cramer, Marienwerder 1885.
- Wigand – *Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensi, equities et fratris Ordinis Teutonici (Kronika Wiganda z Marburga, rycerza i brata zakonu niemieckiego)*, wyd. J. Voigt, E. Raczyński, Poznań 1842.

Literatura

Wykaz skrótów

- Bezlawki* – *Bezlawki – ocalić od zniszczenia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk
- Grodziska* – *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1*, red. Z. Kobyliński, *Archaeologica Hereditas*, t. 2, Zielona Góra–Warszawa
- Kwidzyn* – *Dzieje miasta Kwidzyn*, t. 1, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn
- Alttoa K.
2009 *Karksi keskajal. Mõningaid probleeme*, Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2008, s. 266–274.
- Arszyński M.
1995 *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach*, Toruń.
2000 *Zamki i umocnienia krzyżackie*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, red. Z. H. Nowak, R. Czaja, Toruń, s. 29–43.
2002 *Średniowieczne budownictwo warowne na obszarze Inflant*, [w:] *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, red. M. Biskup, Toruń, s. 75–105.
- Borowski T.
2010 *Miasta, zamki i klasztory państwa krzyżowego Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie nad Bałtykiem. Inflanty*, Warszawa.
- Crome H.
1929 *Die Burgen der alten Preussen*, *Mitteilungen des westpreussischen Geschichtsvereins*, z. 3, s. 354.
1937 *Längwälle in Ostpreussen*, *Mannus*, t. 29, s. 69–90.
- Czubiel L.
1986 *Zamki Warmii i Mazur*, Olsztyn.
- Ebert M.
1926 *Truso*, *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft*, t. 3, Berlin.

- 1927 *Castrum Weklitze, Tolkemita, Truso*, *Elbinger Jahrbuch*, t. 5/6, s. 109–122.
- Gazda D.
2013a *Badania archeologiczne Castrum Pomesarum w Starym Dzierzgoniu w 2009 roku*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 194–214.
- 2013b *Między grodem a zamkiem – wieloczołowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego*, [w:] *Grodziska*, s. 125–134.
- Gazda D., Jezierska J., Konik J., Szlązak P.
2013 *Badania Archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012*, [w:] *Grodziska*, s. 135–180.
- Głosek M.
2005 *Zagadkowy, nowożytny przedmiot ceramiczny z zamku w Szestnie na Mazurach*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 15/2, s. 251–254.
- w druku *Zamek w Szestnie, gm. Mrągowo w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*.
- Gula J.
1975 *Badania wykopaliskowe w latach 1968–1969 na terenie zamku w Ostródzie*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 39, z. 3, s. 373–383.
- Haftka M.
1968 *Podzamcze, „Góra Zamkowa”, pow. Kwidzyn*, *Informator Archeologiczny*. Badania rok 1967, Warszawa, s. 252.
- 1969 *Podzamcze, pow. Kwidzyn*, *Informator Archeologiczny*. Badania rok 1968, Warszawa, s. 275–276.
- 1982 *Pradzieje*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn, s. 33–47.
- 1999 *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock.
- Heym W.
1930 *Castrum parvum Quidin. Die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pomesanien. Ein Beitrag zum Burgenbau der Frühzeit des Deutschen Ritterordens und zur Urgeschichte der Stadt Marienwerder*, Marienwerder.
- 1933a *Das „Altschlösschen” in Marienwerder. Eine Burg Alt-Preussens, eine Burg des Deutschen Ritterordens, eine Burg des Bischofs von Pomesanien*, *Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder*, t. 69, s. 1–28.
- 1933b *Mittelalterliche Burgen aus Lehm und Holz an der Weichsel (in den Kreisen Marienwerder, Stuhm, Rosenberg)*, *Altpreussische Forschungen*, t. 10, z. 2, s. 216–230.
- Jagodziński M.
1997 *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, Adalbertus, t. 3, Warszawa.
- 2013 *Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślicinie, Kwietniewie i Weklicach*, [w:] *Grodziska*, s. 181–203.
- Koperkiewicz A.
2013 *Podsumowanie*, [w:] *Bezlawki*, s. 250–257.

Kowalczyk-Heyman E.

- 2006 *Na styku z archeologią, czyli o przekłamaniach terminologicznych w tłumaczeniach źródeł średniowiecznych (na przykładzie Kroniki Ziemi Pruskiej Piotra z Dusburga)*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 54, nr 2, s. 221–226.

Langsdorff A., Schleif H.

- 1937 *Ausgrabungen auf dem Schlossberg von Alt-Christburg, Kr. Mohrunen*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit, t. 13, z. 4, s. 80–82.

Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J.

- 2003 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.

Łapo J. M.

- 1996 *Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych prowadzonych na dziedzińcu zamku w Węgorzewie w 1995 roku*, Studia Angerburgica, t. 1, s. 78–81.

Militzer K.

- 2002 *Wykaz urzędów Kawalerów Mieczowych i zakonu krzyżackiego w Inflantach z Estonią*, [w:] *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, red. M. Biskup, Toruń, 107–121.

Nowakiewicz T.

- 2013 *Grodzisko w Bezlawkach jako element średniowiecznej sieci osadniczej w Prusach krzyżackich*, [w:] *Bezlawki*, s. 235–249.

Pawłowski A. J.

- 1987 *Zespół grodzisk pruskich w Weklicach, gminie Elbląg w świetle badań w latach 1982–1983*, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–1983*, red. A. J. Pawłowski, Malbork, s. 387–408.

- 1991 *Z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomezanii i Pogezanii*, [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn, red. J. Okulicz-Kozaryn, Olsztyn, s. 156–173.

- 1992 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Poznań, s. 55–69.

- 2004a *Pradzieje Kwidzyna i okolic*, [w:] *Kwidzyn*, s. 41–54.

- 2004b *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Kwidzyn*, s. 91–101.

Poliński D.

- 2007 *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych*, Archaeologia Historica Polona, t. 17, s. 241–257.

- 2015 *Wood and earth fortresses of the Teutonic Order in the territory of north-eastern Poland*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, t. 28, s. 33–40.

- 2016 *Drewniano-ziemne warownie zakonu krzyżackiego na terenie dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego i w Inflantach*, [w:] *Od Torunia do Charkowa*, red. M. Grupa, A. Pydyn, Toruń, S. 155–167.

w druku

- Krzyżackie warownie drewniano-ziemne na terytorium plemiennym Bartów, Galindów, Pogezanów i Sasinów*, Zapiski Historyczne.

- Powierski J.
1996 *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 1, Malbork.
- Radzimiński A.
2004 *Kwidzyn w średniowieczu*, [w:] *Kwidzyn*, s. 55–90.
- Rzempołuch A.
1993 *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn.
- Schleif H.
1938a SS-Ausgrabung Alt Christburg 1935–1937: Vorläufiger Schlussbericht (Kartoteka Schleifa – Stary Dzierzgoń), maszynopis w Archiwum Naukowym Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, nr 6.
1938b Der Abschnittswall auf dem Schlossberg bei Alt-Christburg. Vorbericht über die Torgrabung und die Untersuchung der Vorburg im Südteil der Anlage [1936] (Kartoteka Schleifa – Stary Dzierzgoń), maszynopis w Archiwum Naukowym Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, nr 6.
1938c Frühordenszeitlicher Töpfern auf dem Schlossberg bei Alt-Christburg (Kartoteka Schleifa – Stary Dzierzgoń), maszynopis w Archiwum Naukowym Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, nr 5.
- Schmid B.
1942 *Die Burgen des Deutschen Ordens in Preussen*, Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, t. 6, z. 1–2, s. 74–96.
- Seefeld von W.
1937 *SS-Grabung auf dem Schlossberg bei Alt-Christburg*, Germanen-Erbe, t. 2, z. 9/10, s. 277–282.
- Szczepański S.
2008 *Pomezkański gród w Starym Dzierzgoniu*, Pruthenia, t. 3, s. 11–34.
2013 *Bezlawki i okolice w kontekście osadniczym plemiennej Barcji oraz kętrzyńskiego okręgu prokuratorskiego w średniowieczu*, [w:] *Bezlawki*, s. 14–38.
2014 *Archeologia w służbie nazistów – czyli rzecz o działalności „Wydziału Wykopalisk” SS-Ahnenerbe na stanowiskach w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście (1935–1937)*, [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 223–246.
- Tandecki J.
2002 *Struktury i podziały administracyjne w zakonie krzyżackim w Inflantach z Estonią*, [w:] *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, red. M. Biskup, Toruń, 43–54.
- Torbus T.
1998 *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte, t. 11, München.
2010 *Zamki krzyżackie. Deutschordensburgen*, Wrocław.
- Tuulse A.
1942 *Die Burgen in Estland und Lettland*, Dorpat.

Tytus-Wańkowska J.

1975 Badania architektoniczne zamku w Szczytnie, maszynopis w archiwum PP
Pracownie Konserwacji Zabytków w Olsztynie.

Valk H., Pluskowski A., Brown A. D., Rannamäe E., Malve M., Varul L.

2011 *The castle of the Teutonic Order in Karksi: preliminary excavation results*,
Archaeological Fieldwork in Estonia, s. 1–10.

*ISSUES OF ADAPTATION AND TRANSFORMATION ON THE EXAMPLE
OF THE TEUTONIC ORDER STRONGHOLDS
IN OLD PRUSSIA AND LIVONIA*

Summary

The subject of this article are strongholds adapted to the needs of the Teutonic Order, associated with different Old Prussian lands (Pomesania, Pogesania, Sasna, Bartia, Galindia, Warmia, Natangia, Sambia, Skalvia and Nadrovia) and Livonia (Semigallia, Latgale, Courland, Estonia). A particular attention was paid to the extent of adaptation works and the question of the transformation of these forts into mortared castles. While selecting examples of objects the priority was given to ones on which remains archaeological excavations were carried out. Amongst the described strongholds of the Teutonic Order dominated forts adapted based on structures conquered or taken over from the local population (25 defensive complexes, i.e. about 63%). Amongst them the majority – 15 structures (60%) – was transformed into mortared castles. In the group of strongholds which were transformed into mortared complexes (29 structures; groups II–IV) nearly even share have edifices adapted and created on so-called greenfield, which is characteristic of Old Prussia, while in Livonia the majority consisted of structures created on so-called greenfield (60%).

Trying to determine the scope of work at forts adapted by the Teutonic Order, we encounter a difficulty of separating older elements from the Teutonic Order ones, which, obviously, makes a basis for concluding very limited. Even in the case of structures, where the scope of archaeological works was significant (Stary Dzierzgoń and Weklice), sometimes we are not able to resolve fundamental issues. It is even more difficult to continue the study of the characteristics of wooden and earthen fortified structures of the Teutonic Order. Generally it can be said that the scope of the Order's adaptations was mainly related to reconstruction and/or strengthening forts defence systems, which was primarily associated with ramparts (e.g. heighten them and constructing new ones) and moats (deepen). Also strongholds' interiors were adopted (ground levelling, paving baileys and transportation routes, internal division by ramparts and moats). It is hard not to point also the construction of various types of defensive or dwelling structures, but in this case – to date – no structure/structures which association with the Teutonic Order phase of given fort is not controversial (see Stary Dzierzgoń, Weklice, Podzamcze, Karkus). After all, potentially largest possibilities in the discussed issues still lie in archaeological research, both traditional and non-invasive, even of those structures which from today's perspective have been excavated 'too early', and the range of field work carried out there was significant.

